УДК 811.161.2

Олена Куцик, *кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янських мов*
Віра Русецька, *кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов*
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

КОМПАРАТИВНІ ЗВОРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено роль порівняння у створенні компаративних усталених зворотів в українській та російській мовах. Встановлено, що в межах фразеологізму перенос значення відбувається не лише за принципом подібності денотатів (референтів) та їхніх функцій, але й за подібністю цілих ситуацій.

Ключові слова: *фразеологізм, компаративні фразеологізми, усталені компаративи.*
Літ. 15.

Постановка проблеми. Порівняння, як і епітети, метафори, фразеологічні звороти, посідають важливе місце в системі стилістичних засобів літературної мови.

Порівняння – це не лише перший крок у пізнанні світу. У літературознавстві та лінгвістиці порівняння розглядається як образний вираз, у якому явище, що зображується, уподібнюється іншому за деякою спільною ознакою. Цінність порівняння як акту художнього пізнання полягає в тому, що зближення різних предметів (властивостей, явищ тощо) допомагає дослідити в об'єкті порівняння, крім основної ознаки, низку додаткових, а це, звичайно, збагачує художнє враження. "Порівняння є одним з найприродніших та найдійсніших засобів для опису", – зазначав Л.М. Толстой. "В нас говорить почуття краси, а краса не терпить повсякденного і минулого; вона змушує нас робити порівняння. Скажімо, прийнято порівнювати карі очі з ніччю, сині очі з небом, кучері з хвилями і т.д.; почуття краси в людині не знає меж", – писав А.П. Чехов. А К. Паустовський підкреслював: "Порівняння повинно бути точним, як логарифмічна лінійка, і природним, як запах кропу".

Серед фразеологізмів певне місце посідають компаративні усталені звороти. Досліджувані фразеологічні одиниці утворюють мікросистему, яка формує фразеологічні системи обох мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порівняння – недостатньо вивчене явище образного мовлення. Немає розробленої теорії порівнянь, немає достатньо повних словників порівнянь, які б спиралися на багатий матеріал української та російської художніх літератур. Проблему усталених компаративних зворотів вивчали В.В. Виноградов [3], О.М. Веселовський [2], К.М. Гюлумянц [5], О.М. Фрейденберг [14], Я.Г. Біренбаум [1], Л.О. Лебедєва, В.Л. Архангельский, С.И. Гаврин, В.Д. Ужченко [10; 11], А.К. Смерчко [9] та інші. Однак спеціальних праць, присвячених аналізу способів формування національно-культурної семантики усталених компаративних зворотів у двох мовах, немає.

Мета розвідки полягає у визначенні шляхів формування національно-культурної семантики порівняльних зворотів (на матеріалі української та російської мов), де передумовою для переосмислення слів і словосполучень є семантична структура слова, яка має основні й потенційні семи, а також реальні й ті, що приписуються, властивості об'єкта.

Виклад основного матеріалу. Порівняння зазвичай складається з двох частин: об'єкта порівняння і засобу порівняння, які з'єднуються порівняльними сполучниками: в українській – *як, мов, ніби, немов*; в російській – *как, словно, будто, точно*. Безсполучникове порівняння характерне для тих сполучень, де засіб порівняння виражено іменником в орудному відмінку (*звиватися лисом; смотреть зверем*).

В українській та російській мовах (як і в багатьох інших) мірилом, параметрами об'єктів порівняння (тобто дій, ознак) стає матеріальний світ, жива й нежива природа, а також певні абстрактні поняття, ірреальні поняття та істоти: в рос. – *как русалка, как ангел, как чёрт* тощо. Порівняймо народні афоризми: *як дідько ладану боїться, як нечистий від ладану тікати* (в українській); *как чёрт от ладана бежать* (в російській); художні порівняння: *прекрасна как ангел небесный, Как демон коварна и зла* (М. Лермонтов).

Відомо, що у виборі образу порівняння значну роль відіграє звичність і частотність уживання певних предметів та понять у людській практиці. Спробуємо виокремити тематичні групи слів як опорні компоненти змісту усталених компаративних зворотів, базуючись на параметрах (образах) порівняння.

© О. Куцик, В. Русецька, 2012

Розглянемо їх докладніше. По-перше, це **неорганічний світ, космос, небесні тіла**: *як небо і земля, как с неба свалился, как с луны упал, словно с небес сошёл/ мов з неба впав/ как небо от земли* (отличаться). Порівняймо у М. Заболоцького: *Невесёлая, не печальная, Словно с тёмного неба сошедшая, Ты и песнь моя обручальная, и звезда моя сумасшедшая*.

Основою компаративних фразеологізмів може стати образ світу, місяця, метеориту, зірки: *як світ старий/ как мир старый, вечный, древний*; *як молодий місяць/ как молодой месяц; как метеорит промчаться; як зірок на небі/ как звёзд на небе; як зірочка* (хтось), *глаза как звёзды*.

Порівняймо художню метафору, в якій приховано зіставлення з небесними світилами в поезії О. Блока "На смерть Комиссаржевской": *Погасли звёзды синих глаз*. Українці ж про дуже гарну людину говорять: *як сонце; як зоря*.

Друга група пов'язана з **атмосферою, атмосферними явищами**: в українській – *як темною хмарою сповитий, як грім* (сильний, дужий); *як блискавка* швидко, швидкий ("Яструбок" сховався в білій хмарі. На ворога він вихопився, як блискавка (Ю. Яновський); *як вітер згинув* – зникнути; *як вітром здуло; як грім з (серед) ясного (чистого) неба* – несподівано (– Жили ми з одинокою матір'ю, і ось на саму кутю, як грім з неба, – прийшли і забрали мене. По доказу сільського старости (Ю. Збанацький); *як сніг на голову* – несподівано (Вона… часто приїздила до нас у відрядження, падала мов сніг на голову (П. Загребельний); *як громом прибитий* (вражений); в російській – *как воздух нужен, как молния быстрый; как небо безграничный, безбрежный* [4, 15]. (Направо лежала равнина, такая же ровная и безграничная как небо (А.Чехов); *как снег/ первый снежок белый* [4, 18] (Беневоленский носил белое, как снег, бельё (И. Тургенев); *как ветер в поле одинокий*.

Третя тематична група пов'язана з **земною кулею, земною поверхнею**: в українській – *ніби гора з плечей звалилася, мов на вулкані* (жити, бути); в російській – *хоть в омут с головой*, *как песку в океане*.

Основою наступної групи усталених компаративних зворотів може бути **склад земної поверхні**: в українській – *як крізь землю провалитися, піти, пропасти* – зникнути (Переходить день, минає другий, третій… Як крізь землю провалилась (І. Нечуй-Левицький)); *хоч у землю лізь; в російській – как камень твёрдый, как пласт лежать*.

Невелику групу утворюють такі поняття, як **світовий океан, його складники:** в українській – *як море/ океан безмежний; як пісок морський (як піску морського)* – багато; в російській – *как море/ океан безбрежный, безграничный* (Всё степь, да степь. Безбрежная как море (А. Фет); *как море, как океан огромный* (Лесной край, загадочный и огромный, как океан, простирался вокруг (К. Паустовский).

Речовини, їхні властивості і стани, елементи становлять ще одну тематичну групу усталених компаративних зворотів в обох мовах: *як скупаний у мертвій воді, як смола липнути, як свинцем налитий* (в українській); *как воск мягкий, бледный; как хина горький; как на дрожжах расти*; *как мел белый* (Белый, как мел, солдат тыкал в дверь дулом ружья (Л. Андреев); *как лёд бесстрастный* [4, 20] (в російській).

Сюди належать і **дорогоцінні та напівдорогоцінні камені, метали,** наприклад: в українській – *як з мармуру виточений (вистругaний)* – гарний; в російській – *как рубин алеть/ алый* (Драгоценная капля, которая исцеляет все недуги и даёт вечную молодость, – алела, как рубин (Д. Мережковский); *как крупицу золота беречь* [4, 19].

Сьома група пов'язана з **рослинним світом, видами рослин, будовою рослин**: в українській – *як гриби після дощу рости, як вичавлений/ видушений лимон*; *як чічка в городі* гарна (Франко); в російській – *как орехи щёлкать; как пион/ свёкла/ бурак красный, краснеть, багровый; как маков цвет алеть, алый; анчар как грозный часовой* (В пустыне чахлой и скупой, На почве зноем раскаленной, Анчар, как грозный часовой, Стоит – один во всей вселенной (А. Пушкин); анчар – дерево семейства тутовых, произрастает в тропиках Азии и Африки. Один из видов азиатского анчара содержит ядовитый млечный сок [4, 12]; *жгучий как крапива* [4, 75]; *жёлтый как лимон*.

Восьму групу досліджуваних фразеологізмів в обох мовах становлять ФО, пов'язані з тваринним світом. Саме тварини нерідко стають об'єктами порівняння в українській мові – *собака в човні, хитрий як циганська кобила; як баран в аптеці (в Біблії, в книзі)* розбиратися ([Дмитро:] Він [Крамовий] мені наукою почав на людях очі пекти, а сам в тій науці, як баран у книзі, розбирається (М. Стельмах); *як баран (корова, теля) на нові ворота дивитися (витріщити очі, вирячити)* – здивуватися (Петро мовчав, тільки втелющився в Хлипала, мов баран на нові ворота (Ю. Збанацький); [*сидіти*] *як (наче) сорока в сливах* – ніяково почувати себе ([Галя

(помітивши, що Явдоха наче в сливах:] Ходімо, Дуню, й ми туди… А ви посидьте тут (Панас Мирний); Сидить, як сорока в сливах (Номис); *як у кота сліз; як кіт наплакав* – мало (Та ви придивіться, тільки холодним оком, то і таланту Лужицької як кіт наплакав (М. Старицький); *як собаці муху з'їсти* (легко). Наведемо приклади в російській фразеології – *влюблена как кошка, как мышь на крупу надуться; как рыба немой, безмолвный; как заяц бояться; как напуганный зверь бояться; как волков бояться; как лебедь белоснежный; как птичка аккуратный* [4, 11] (Каждый день он или чистил щёткой, или даже гладил горячим утюгом всю свою одежду. – Аккуратный, как птичка, – говорила про него хозяйка (П. Нилин); *как крысы (с корабля) бегать, бежать; как мыши от кота бегать, бежать*; *как раненый зверь бегать*, *бежать* [4, 14] (Удивительное дело! Все бежали от ваших благодеяний, как мыши от кота! (А. Чехов); *как собака/ собачонка* (неотступно следовать за кем-либо) (Гляжу на эту лошадь, как собака бегает за хозяином (М. Лермонтов); *как церковная мышь/ тюремная крыса/ мышь бедный* [4, 14] (Они бедны, как тюремне крысы, и не могут показаться в русском обществе (В. Пикуль); *как птица (небесная) беззаботный, беспечный* (Ермолай был беззаботен, как птица (И. Тургенев); *как курица лапой писать*; *как курица бестолковый*; *как лев/ зверь биться, сражаться, драться* [4, 21]; *как кот/ мартовский кот/ кошка блудливый (распутный)* [4, 23]; как сорока болтливый тощо.

Доволі поширену групу складають в обох мовах усталені компаративи, які належать до ідеографічного класу **"Людина як жива істота"**, де мірилом для об'єкта порівняння стає сама людина, її організм, а опорними компонентами фразеологізмів такі: а) слова-соматизми: *як палець* (сам)/ *один как перст*; *як свої п'ять пальців* (укр.); *как зеницу ока беречь, как своих ушей не видать, как кровь/ как сгустки крови алеть; как зеницу ока/ пуще ока своего блюсти* [4, 24] (рос.); *як на долоні*; б) лексеми, що характеризують людину як істоту: *як чоловік з чоловіком поговорити* (укр.); *как лунатик бродить, как у себя дома быть; как слепой/ как старик/ как калека/ как тень брести* [4, 26]; *как сурок дремать, спать* (рос.); в) слова, які характеризують людину за певною процесуальною ознакою або станом: *як мертвому кадило, як голому на вулицю хочеться* (укр.); *как неприкаянный бродит, как облупленного знать* (рос.); г) за національністю: в російській – *как немец* аккуратный, педантичный [4, 11] (Он был чрезвычайный резонёр и аккуратный как немец (Ф. Достоевский).

Насправді – це порівняння в порівнянні: в російській – *как ужаленный подскочил* – подскочил так, как будто его ужалили (как тот, кого ужалили).

Окремо слід розглянути групу усталених порівнянь, у яких дається **характеристика зовнішності людини**. Так, через порівняння можуть характеризуватися очі, ніс, брови, губи тощо. Наведемо приклади: *борода (бородка, бородёнка)* може бути *как у волшебника, как у патриарха, как у библейского пророка, как у ассирийского царя, a la Наполеон, как у козла, клином, клинышком, лопатой, лопаточкой, заступом, дощечкой, веером, как веник, помелом* [4, 24] (Бороды всех сортов: заступом, лопатой и клином…покрыли всю площадь (Н. Гоголь); *брови как у рыси, полумесяцем, стрелами, дугами, колесом, домиком, как сабли* [4, 26].

Про колір брів росіяни говорять так: *брови как уголь, как лён, как солома* (У неё красота была какая-то индийская, персидская: волосы, мягко блестящие, как чёрный соболий мех, брови чёрные, как бархатный уголь (И. Бунин). В українській мові представлено компаративний зворот *як голуб сизий (білий), як молоко білий;* в російській – *как лунь седой.*

Основою порівняння можуть бути **предмети, що оточують людину в побуті**: *як шилом юшки вхопити; як у казані кипіти; як на тарілці бачити* (укр.); *как пробка вылететь, как медный самовар красный; как жердь, как шест, как грабли длинный* (рос.).

Предмети неживої природи стають основою порівняння: в українській – *як з каменю витесаний; як пень стояти; як на кам'яну стіну покладатися;* в російській – *как камень/ каменный* – бесстрастный.

Наступну групу становлять усталені порівняння, основою яких стали **назви продуктів харчування**: в українській – *як вареник (вареникові) у сметані (маслі)* – безтурботно (жити, спочивати, перебувати) [СФС, 14] (– Вашій Лукині буде з ним, як вареникові у сметані (І. Нечуй-Левицький); *як гречаний бублик ламатися;* в російській – *как вишнёвый сок багровый* (Помню солдатика, который вдруг стал багров, как вишнёвый сок (А. Чехов); *как молоко/ сахар белый* [4, 18].

Абстрактні поняття, як основа порівняння, утворюють окрему групу компаративних фразеологізмів: *як на сповіді признатися, як свята чекати* (укр.); *как сон пройти/ пролететь, как в лихорадке трястись* (рос.).

Невеличку групу становлять порівняльні звороти, де мірилом порівняння є **поняття на позначення відрізків часу**: *як один день* (швидко), *як день, так ніч* (швидко) (укр.); *как днём светло, как ночь мрачный/ хмурый* (рос.).

Особливе місце в компаративній фразеології обох мов посідають фразеологізми, пов'язані з **розумінням Бога**: *як Бог на душу покладе, як Бог велів, як Бог/ Господь милує/ боронить; як у Бога (Христа) за пазухою* (укр.); *как Бог даст, как на Бога надеяться, как Бога ждать; как у Христа/ у Бога за пазухой жить* (рос.).

Виокремимо також компаративні звороти, побудовані на основі порівняння з **представниками грецької та римської міфології.** Наведемо приклади в російській мові: *как (стоокий) Аргус бдеть, стеречь* (Аргус – у грецькій міфології стоокий велетень, якому Гера наказала стерегти кохану свого чоловіка Зевса Іо, перетворену нею на корову) [4, 12.], *как атлант держать, поддерживать, поднимать* (Атлант у грецькій міфології титан, брат Прометея. Після поразки титанів Атлант як покарання підтримував на крайньому заході небесне склепіння [4, 13]; *злой как мегера* (Мегера – у грецькій міфології одна з трьох богинь помсти; у римській міфології – фурія [4, 91].

Основою порівняння можуть ставати **герої літературних творів**. Ось декілька прикладів в російській мові: *как Дон Кихот благородный* [4, 21]; *как Лир блуждать, бродить* [4, 24] (Где-то в Италии он… долго блуждал, как некий Лир, понося детей своих (В. Набоков); *как вечный жид бродить* – ходити повільно, без визначеної мети. Вічний жид (Агасфер) – персонаж легенди пізнього середньовіччя, за якою Агасфер під час страдницького шляху Ісуса Христа на Голгофу під тягарем хреста відмовив йому в короткочасному відпочинку й безжалісно велів йти далі. За це Агасферу було відмовлено у спокої молитви, він приречений століттями чекати другого пришестя Христа, який один може зняти з нього це покарання [4, 27].

Невелику групу усталених порівняльних зворотів утворюють компаративи, в яких об'єктом порівняння є відомі особистості: *як Крез / Ротшильд багатий // как Крез/ Ротшильд богатый* (Крез – цар Лідії (560 – 546 до н.е.), який володів величезними скарбами. Ротшильди – одні з найбагатших фінансистів у Західній Європі (XIX – XX ст.) [4, 24] (Граф Нельи поносил Зубова и прямо писал о нём, что "он богат как Крез, а надменен как индейский петух" (Н. Лесков). Захудалый род. Но будь я богат, как Ротшильд,.. – не тысячи ли женщин…налетят ко мне со своими красотами (Ф. Достоевский).

Як бачимо, вербальні образи та об'єкти порівняння можуть збігатися в багатьох мовах завдяки універсальним властивостям людського мислення, а також мовним контактам, являючи собою яскравий засіб комунікативного зв'язку в малій художньо-зображувальній формі.

Оскільки порівняння – це один з методів пізнання дійсності, акт мислення, спрямованої на встановлення тотожності, подібності та розрізнення, що дозволяє у зв'язку з цим схарактеризувати людину та все навколо неї, компаративні усталені звороти будь-якої мови можна розглядати через призму фразеологічного значення, тобто за ідеограмами, сукупність яких відображає структуру об'єктивного світу і людини як його творіння [6, 74, 82]. Прикладом можуть слугувати фразеологічні компаративи, які мають ідеограму (денотативно-сигніфікативне значення) "жити безтурботно": *як у раю/ как в раю, як у Христа за пазухою/ как у Христа за пазухой, як сир у маслі купатися, як вареник у маслі, як бобер у салі/ как сыр в масле купаться.*

Висновки. Таким чином, з найдавніших часів через мистецтво, зіставляючи його з власним досвідом, з власними хвилюваннями, людина пізнавала світ і себе у ньому. Пам'ять досвіду зливалася з вимислом уявлень. Такий спосіб мислення став благодатним ґрунтом, з якого спочатку разом, а потім окремо в науці та мистецтві виникли і сформувалися вищі психічні функції пізнання людиною природи і себе самої.

1. Биренбаум Я.Г. Образные сравнительные обороты в современном английском языке // Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 133.

2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л.: Гослитиздат, 1940. – 646 с.

3. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1969. – С. 118 – 161.

4. Горбачевич К.С. Словарь сравнений и сравнительных оборотов в русском языке. – М.: ООО "Изд-во АСТ": ООО "Изд-во Астрель": ЗАО НПП "Ермак", 2004. – 285 с.

5. Гюлумянц К.М. Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах (на материале русского и польского языков) // Труды Самаркандского университета им. А. Навои. Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1971. – С. 109 – 119.

6. Кириллова Н.Н. Идиограмма как элемент фразеологической семантики и её изучение сопоставительным методом // Лексическая семантика и фразеология. – Л., 1987. – С. 74 – 82.

7. Номис М. Українські прислів'я, приказки і таке інше (Упоряд., приміт. Та вступна стаття М.М. Паз яка). – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

8. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 2002. – 944 с.

9. Смерчко А.К., Куцик О.А. Компаративна фразеологія як результат мовної творчості індивідуума// Збірка матеріалів філософських людинознавчих читань "Гуманізм. Людина. Мистецтво". – Дрогобич, 1997. – С. 280 – 285.

10. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Рад. школа, 1988. – 279 с.

11. Ужченко В.Д., Авксентьєв Л.Г. Українська фразеологія. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.

12. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – Кн. 1 – 2 / Уклад. В.М. Білоноженко та інші. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.

13. Фразеологический словарь русского языка/ Под ред. А.И. Молоткова. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Сов. энциклопедия, 1968. – 543 с.

14. Фрейденберг О.М. Миф и література древності. – М.: Наука, 1978. – 605 с.

15. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Рус. яз., 1987. – 240 с.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2012

УДК 51 (091)

Людмила Силюга, *кандидат фізико-математичних наук, доцент*
кафедри математики та методики викладання математики початкового навчання
Любов Білецька, *кандидат фізико-математичних наук, доцент*
кафедри математики та методики викладання математики початкового навчання
Наталія Стасів, *кандидат фізико-математичних наук, доцент*
кафедри математики та методики викладання математики початкового навчання
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

НАРОДНА МАТЕМАТИКА ЯК ОСНОВА ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

У статті проаналізовано стан розвитку математичних знань на Україні та розкрито їх важливе значення у вихованні культури українського народу.

Ключові слова: *українська культура, народна математика, народне математичне письмо та обчислення, основи народної геометрії, народна система лінійних мір.*

Літ. 6.

Постановка проблеми. Математика – це висока поезія з глибоким сенсом і вона ніяк не є якимсь відірваним від життя і світу бездушним витвором людського розуму. Вона живе і розвивається. Вона росте вглиб, поглиблюючи свої філософічні основи. Вона росте вшир, поширюючи свій зміст і свої застосування. Вона росте вгору, добудовуючи щораз нові теорії. Вона встрявала впродовж століть глибоко в духовне і в практичне життя людини. При цьому різні народи причинялися своєрідними здобутками до її розвитку, математики різних народів давали важливий вклад в загальну культуру людства. Живемо надією, що наш нарід заживе новим свобідним життям, потече широким руслом українська культура і тоді й українська математика вкладе цінний фрагмент в поему цієї науки.

Ворожо до математики наставлена частина суспільства зовсім не розуміє величезного значення математики для цілої культури людства і не хоче бачити того незаперечного факту, що математики встановлюють справжнє позитивне відношення між теоретичним знанням і всіми рушійними чинниками модерного життя людини.

Математичні відомості українського народу мало досліджені не лише істориками, математики, але і етнографами. Однак ця галузь знань дає цінний матеріал для вивчення розвитку культури українського народу.

Мета статті полягає у визначенні сутності та значення народної математики у вихованні культури українського народу.

Виклад основного матеріалу. "Ніщо так не допомагає запам'ятати математичні дані, як знання історії їх винайдення" – цей вислів вченого Г. Ващенка дає можливість задуматись над історією нашої України і математикою. Адже ми багато вчили з народознавства про культуру нашого народу, його звичаї, одяг. Але як українці

© Л. Силюга, Л. Білецька, Н. Стасів, 2012